हरिवंशं – भविष्यपर्व

नीलकण्ठव्याख्यानसमेतं
अथ एकादशोऽध्यायः
महापद्मोत्पत्तिः

वैशम्पायन उवाच

आपवः स विभुर्भूत्वा कारयामास वै तपः ।
छादयित्वाऽऽत्मनो देहमात्मना कुम्भसंभवः ॥ ३-११-१

ब्रह्मैव ब्रह्मवदिति विस्पष्टयितुमापवात्
पञ्चमेऽथाहमादीनां जन्म संक्षिप्य वर्ण्यते १

आपव इति । स विभुर्हंसाख्य आपवो वसिष्ठाख्यो ब्रह्मर्षिर्भूत्वा योगाख्यं कारयामास कृतवान् । रामो राज्यमचीकरादितिवत्स्वार्थे णिच् । आत्मनः स्वस्य कुंभसंभवदेहम् आत्मना समष्टयभिमानिनाच्छादयित्वा । स्थूलदेहतादात्म्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । वसिष्ठस्य हि कुम्भाज्जन्म स्मर्यते । मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा सतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावाजयेतामिति ॥

ततो महात्माऽतिबलो मतिं लोकस्य सर्जने ।
महतां पञ्चभूतानां विश्वभूतो व्यचिन्तयत् ॥ ३-११-२

ततो देहाच्छादनान्महात्मा ईश्वरः सन् अत एवातिबलोऽनन्तशक्तिः लोकस्य भौतिकस्य तदुपादनभुतानामपि पञ्चसंख्यानां भूतानां वियदादीनां च सजने मतिं व्यचिन्तयत् । विश्वभूतो विश्वात्मा । एतेन *स ऐक्षत इमाँल्लोकानुसृजै* इति श्रुतेरर्थो दर्शितः ॥

तस्य चिन्तयतस्तत्र तपसा भावितात्मनः ।
निराकाशे तोयमये सूक्ष्मे जगति गह्वरे ॥ ३-११-३

तस्यैवं चिन्तयतस्तत्र तदा निराकाशे तोयमये चिन्मये सूक्ष्मे दुर्लक्षे गह्वरे दुराधिगमे

वस्तुनि जगति लीने सति तपसा ईक्षणबलेन भावितः । संवर्धितः आत्माऽहङ्कारो येन स भावितात्मा तस्य ॥

ईर्षत्संक्षोभयामास सोऽर्णवं सलिले स्थितः ।
सोऽनन्तरोर्मिणा सूक्ष्ममथ च्छिद्रमभूत्तदा ॥ ३-११-४

ईर्षदिति ॥ सः भावितात्मा सलिले चिदात्मनि अधिष्ठाने स्थितोऽध्यस्तः सन्नर्णवं परं तत्त्वं ईर्षत्संक्षोभयामास । शुद्धापि चितिः समष्टिरहंकारेण ईश्वरोऽस्मीति भावितवतीत्यर्थः । स ईश्वरोऽनन्तरेण द्वितीयेन ऊर्मिणा संकल्पेन सूक्ष्मम् इन्द्रियाग्राह्यं छिद्रमाकाशाख्यं स्वयमभूत्तदा ॥

तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसंभवः ।
स लब्ध्वाऽऽन्तरमक्षोभ्यो व्यवर्धत समीरणः ॥ ३-११-५

तत्रेति । तत्र च्छिद्रं सोऽनन्तरोर्मिणा शब्दगतिरभूदित्यनुषज्य योज्यम् । सः ईश्वरः पुनः संकल्पान्तरेण तस्मिन्नकाशे शब्दरूपेण गतिः परिस्पन्दः तत्प्रदत्वे अभूदित्यर्थः । किं कृत्वा मारुतद्रवसंभवो भूत्वा वायुवेगेनैव शब्दगतिरूपेण सम्भवः । प्रादुर्भावो यस्य सः । वाय्वनुग्रहादेवसंयोगविभागहेतुर्गतिर्जायते तावेव च शब्दाविर्भावे कारणमित्यर्थः । ननु क्व तदा वायुरित्यत आह - स इति । ईश्वरः अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा लब्ध्वैव अक्षोभ्योऽपि सन्समीरणो भूत्वा व्यवर्द्धत । आकाशादनन्तरमेव उत्पन्नो वायुः शब्दगत्योः निमित्तत्वं प्रापेत्यर्थः ॥

विवर्धता बलवता तेन संक्षोभितोऽर्णवः ।
अन्योन्यवेगाभिहता ममन्थुश्चोर्मयो भृशम् ॥ ३-११-६

विवर्धतेति । आर्षस्तङ्भावः । अर्णवश्चिदात्मा तेन वायुना कथं संक्षोभित इत्यत आह - अन्योन्येति । इदानीं हि चिदहङ्काराकाशवायवः सन्ति । तत्र चित्ताहङ्कारस्य जाड्यं अभिहितम् । इतरेण तस्याः शुद्धत्वं हतम् । एवमहङ्काराख्यञ्जनेन वायोर्निःस्पन्दत्वं

हृतं वायुनाऽप्यहङ्कारतरोर्निस्पन्दत्वं हृतमितय्न्योन्याभिघातात्ते ऊर्मयः सङ्कल्पनेदा ममन्थूर्व्याकुलीचक्रुः अर्णवमिति प्रकरणात् विपरिणामेनानुषज्य योज्यम् ||

महार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नम्भसि मथ्यति ।
कृष्णवर्त्मा समभवत्प्रभुर्वैश्वानरोऽर्चिमान् ॥ ३-११-७

मथ्यति मथ्यमाने अर्चिमान् अर्चिष्मन् ||

तत्र संशोषयामास पावकः सलिलं बहु ।
क्षयाज्जलनिधेश्छिद्रमभवन्निःसृतं नभः ॥ ३-११-८

रूपवता तेजसा निरूपस्य चिदात्मनो रूपत्वादनेन अत्यन्तं कालुष्यं सम्पादितामित्याह - तत्रेति | तेजः शुद्धं वस्तु नास्तीत्येवाकरोदित्यर्थः | क्षयदिति | उक्तक्रमेण जलनिधेः परमेश्वरस्य क्षयादैश्वर्याच्छिद्रमभवत् पूर्वोक्तं तदेव नमो निःसृतमिति ||

आत्मतेजोद्भवाः पुण्या आपोऽमृतरसोपमाः ।
आकाशं छिद्रसम्भूतं वायुराकाशसंभवः ॥ ३-११-९

आत्मन आकाशः संभूतः इत्यादि श्रौतवादः | वस्तुतस्तु स एवाकाश इत्यर्थः | जलसृष्टिमाह - आत्मेति | तेजोद्भवा इति सन्धिरार्षः | आत्मतेजोद्भवा इति श्लोकार्धक्षयाज्जलनिधेरित्यस्मात्पूर्वं बोध्यं तेजोजलयोर्मध्ये नमः सृष्टेरन्वयात् | आकाशमिति | आकाशं ईश्वरः छिद्रसंभूतं छिद्रभूताकाशे वायुरूपेण संभूतम् आविर्भूतमेव वायुः तथापि आकाशाद्वायुरिति वेदवाद औपचारिकः | मूलकारणमेव आनन्त्यात्कार्यान्नट इव तत्तद्रूपेण भाति नात्र सृष्टिक्रमविवक्षाऽस्ति गगनद्रुम इवाङ्कुरादीनामिति भावः |

आज्यसंघर्षणोद्भूतं पावकं चाज्यसंभवम् ।
दृष्ट्वा प्रीतियुतो देवो महाभूतादिभावनः ॥ ३-११-१०

आज्येति । आज्यमिव द्रवत्वादाज्यं जलं तस्य संघर्षणं दृढतराश्लेषः पृथिवीति यावत् । *तद्यद् पाऽश आसीत्स महत्यसौ पृथिव्यभवत् इति श्रुतेः* । करकादिवद्दृढत्वं प्राप्ता आप एव पृथिवी । आज्यसंघर्षणं तस्यामुद्भूतं । आविर्भूतं जाठरं पावकं आज्यसंभवं परम्परया जलोद्भूतं पार्थिवमग्निं भोक्तारमिति यावत् । शब्दादिगुणवन्ति महाभूतानि भोग्यानि भोक्तारं च जीवं दृष्ट्वा महाभूतानां आदिभूतम् अहङ्कारं महाभूतादीन् भावयति आत्मत्वेन कल्पयतीति महाभूतादिभवनोऽहङ्कारादिस्रष्टा देवः ईश्वरः प्रीतियुतोऽभवत् । अत भौतिकान् हिरण्यगर्भादीन् स्रक्ष्यामिति ॥

दृष्ट्वा भूतानि भगवाँल्लोकसृष्ट्यर्थतत्त्ववित् ।
ब्रह्मणो जन्मसहितं बहुरूपो विचिन्वति ॥ ३-११-११

तदेवह - दृष्ट्वेति । लोकस्य सृष्टिः तस्या अर्थप्रयोजनं तत्त्वं च लोकादेर्वेत्ति इति लोकसृष्ट्यर्थं तत्त्ववित् स ईश्वरः ब्रह्मणो जन्म विचिन्वतीति चिन्तयति । विचिन्वतीति वर्तमानापदेशेन प्रवाहनित्योऽयमर्थ इति सूचितम् । प्रतिकल्पं सङ्कल्पमात्रेण ब्रह्माणं सृजतीत्यर्थः । कीदृशं जन्म ? हितं भौतिकस्रष्टृत्वाद्ब्रह्मणस्तज्जन्म ईश्वरस्य हि सृष्टिबाहुल्यमिच्छतो हितकरं । कीदृशः ? बहुरूपः जीवेशः शुद्धरूपः ॥

चतुर्युगादिसंख्यान्ते सहस्रयुगपर्यये ।
यत्पृथिव्यां द्विजेन्द्राणां तपसा भावितात्मनाम् ३-११-१२

ब्रह्मणो जन्मकालमाह - चतुर्युगेति । अनेन दिनपरमाणेन वर्षशतमुन्नेयम् ॥

बहुजन्मनिरुद्धात्मा ब्राह्मणो यतिरुत्तमः ।
ज्ञानवान्दृष्टविश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः ॥ ३-११-१३

उत्पादितस्य ब्रह्मणः पूर्वं रूपमाह द्वाभ्यां - यत्पृथिव्यामिति । यत् यः पृथिव्यां

पूर्वस्मिन्कल्पे भूमौ यः द्विजेन्द्राणां मध्ये उत्तमः निरतिशयभावनावान् ब्रह्मणो विश्वरूपस्य उपासको ब्राह्मणः ||

तं योगवन्तं विज्ञेयं संपूर्णैश्वर्यविक्रमम् ।
देवो ब्रह्मणि विश्वे च नियोजयति योगवित् ॥ ३-११-१४

अत एव दृष्टविश्वात्मा साक्षात्कृतसूत्रात्मभावः तं विद्य्येयं सर्वरूपास्यं यतः संपूर्णैश्वर्यविक्रमं देवो विश्वेशः ब्रह्मणि विश्वे च वेदजगतोः सन्तत्यविच्छेदे विषये नियोजयति | सूत्रोपासकानां मध्ये यत्र भावनोत्कर्षविश्रान्तिः सोऽग्रिमकल्पे ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ||

ततस्तस्मिन्महातोये हविषो हरिरच्युतः ।
स्वपन्क्रीडंश्च विविधं मोदते चैष पावकिः ॥ ३-११-१५

तत इति | ततः ब्रह्मणो नियोगानन्तरं महातोये स्वस्वरूपे निर्विशेषे हरिरच्युतो भवति सृष्टिविक्षेपराहित्यात् | एष पावकिश्च नियुक्तस्तेजसो ब्रह्मा हविषः प्राणिकर्मवशाद्धेतोः स्वयं कर्मोपरमे विविधं क्रीडंश्च सर्वप्राणिकर्मोद्भवे एवं प्रकारेण ब्रह्माण्डाधिपतिर्भूत्वा मोदत इत्यर्थः ||

पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्तदा ।
सहस्रपत्रं विरजो भास्कराभं हिरण्मयम् ॥ ३-११-१६

ब्रह्मणः सदनुभूतं ब्रह्माण्डरूपं पद्ममुपक्षिपत्सिंहावलोकनेन हरिं विशिनष्टि - पद्ममिति | तदा ब्रह्मजन्मकाले पद्ममेव स्तौति - नाभ्युद्भवमिति ||

अधोनिष्ट्यावितस्तान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति
ज्वालामलाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत्

इति श्रुतिप्रसिद्धैवात्र नाभिर्ग्राह्या | आपवाख्यवसिष्ठसमाधेः प्रस्तुतत्वात् | सहस्रेति सहस्रं अनन्तानि पत्राणि भोगभूमयः प्राणिभ्रमरा यस्मिन् तत् तत् विरजः रजो रेणुः पार्थिवाप्यादि रेणुस्तद्रहितं भास्कराभं सर्वतः प्रद्योतमानं हिरण्मयं मनोहरणशीलं

दिव्यास्त्रादिरत्नौघमयम् ||

हुताशनं ज्वलितशिखोज्ज्वलप्रभं
सुगन्धिनं शरदमलार्कतेजसम् ।
विराजते कमलमुदारवर्चसं
महात्मनस्तनुरुहचारुदर्शनम् ॥ ३-११-१७

हुतेति | वह्निज्वालावद्दीप्यमानाः शिखा इव शिखाः उज्ज्वलास्तेषां प्रभ यस्मिन् | तदा समाधिकाले सुगन्धिनं रम्यविषयास्वादयुक्तं पुंस्त्वमार्षम् | कमलं कस्य ब्रह्मणो मलम् आविद्यकं रूपं विराजते | यद्वा कं ब्रह्मैव अलं अत्यर्थं विविधरूपेण राजते | आत्मन आपवस्य तनूरुहं तन्वां हार्दाकाशे वाभावे वा रोहितीत्येवं रूपं तनूरुहं च तच्चारुदर्शनं चेति समासः ||

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे महापद्मोत्पत्तौ एकादशोऽध्यायः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः

Harivamsa Maha Puranam - Part 3 - Bhavishya Parva

Itranslated by G. Scaufelberger, scaufel@wanadoo.fr August 22, 2008

Proof-read by K S Rmacandran, ramacandran_ksr@yahoo.ca

Malayalam electronic version with Nilakantha commentary by A. Purushothaman, purushu55@gmail.com

If you find any errors compared to Chitrashala Press edition, send corrections to A. Harindranath, harindranath_a@yahoo.com